

Florek, Marek

Ochrona zabytków archeologicznych w Polsce Środkowowschodniej

Archeologia Polski Środkowowschodniej 5, 276-285

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MAREK FLOREK

OCHRONA ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH W POLSCE ŚRODKOWOSCHODNIEJ

1. PODSTAWY PRAWNE I ORGANIZACYJNE OCHRONY ZABYTEKÓW ARCHEOLOGICZNYCH

Początki zorganizowanej instytucjonalnie ochrony zabytków kultury, w tym także zabytków archeologicznych, na ziemiach polskich sięgają pierwszej połowy XX wieku. Z jednej strony są one związane z kształtowaniem się poglądów na temat potrzeby ochrania zabytków kultury i ich odbiciem w prawodawstwie, z drugiej zaś, ze społeczną działalnością mającą na celu, poprzez ochronę pomników przeszłości, podtrzymywanie polskiej świadomości narodowej. Zorganizowanie państwowych służb konserwatorskich najwcześniej, bo już w połowie XIX w., nastąpiło w Prusach i w Austrii. Natomiast w Królestwie Kongresowym – podobnie jak w całej Rosji – nie doszło do ich powstania. Ich rolę starały się częściowo pełnić różnego rodzaju organizacje społeczne i stowarzyszenia, przede wszystkim Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości¹. Jeszcze w końcu XIX w. na ziemiach należących do Austrii i Prus nastąpiło wyodrębnienie z całości służb konserwatorskich funkcji konserwatora zabytków archeologicznych (prehistorycznych). Pierwszym konserwatorem zabytków archeologicznych na ziemiach polskich został Włodzimierz Demetrykiewicz, działający od końca XIX w. w Galicji. Analogiczną funkcję w Wielkopolsce sprawował Zygmunt Zakrzewski, który był również współautorem pierwszej ustawy regulującej w ówczesnym zaborze pruskim m.in. sprawę uprawnień do prowadzenia badań wykopaliskowych². Szczególne znaczenie miał sposób organizacji ochrony zabytków w Galicji, gdzie funkcjonowało Grono Konserwatorów Zabytków, w 1914 r. przekształcone w Krajowy Urząd Konserwatorski³. Doświadczenia uzyskane w okresie ich działania stały się w znacznym stopniu podstawą przy tworzeniu służb konserwatorskich już w Polsce niepodległej. Równolegle i w powiązaniu z kształtowaniem się konserwatorstwa archeologicznego następowało tworzenie załączków wyspecjalizowanego muzealnictwa archeologicznego.

Podstawą prawną zorganizowanej ochrony zabytków archeologicznych w Polsce po I wojnie światowej był dekret Rady Regencyjnej z 1918 r. „O opiece nad zabytkami sztuki i kultury”⁴. W oparciu o ten akt prawny dwa

lata później powołano przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego instytucję o nazwie Państwowe Grono Konserwatorów Zabytków Prehistorycznych, mającą pełnić funkcję centralnego organu konserwatorskiego do spraw archeologii. Terytorium kraju podzielono na osiem okręgów, na czele których stanęli mianowani przez Ministra konserwatorzy okręgowi. Obecna Polska środkowowschodnia wchodziła w skład III (od 1922 r. VI) okręgu konserwatorskiego z siedzibą w Lublinie, obejmującego ówczesne województwa: lubelskie i wołyńskie. Konserwatorem okręgowym został Michał Drewko⁵. Jako samodzielna instytucja PGKZP istniało do 1928 r., kiedy to zostało włączone do nowo powstałego Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, pomyślanego jako centralny ośrodek archeologiczny zajmujący się badaniami terenowymi i konserwatorskimi⁶. System działalności konserwatorskiej PMA w terenie opierał się na pracy kilkunastu delegatów pełniących obowiązki konserwatorów archeologicznych w swoich okręgach, podobnie jak to miało miejsce w przypadku PGKZP. Delegatem na okręg lubelski pozostał M. Drewko. Należy zwrócić uwagę, że po powstaniu PMA nastąpiło relatywne obniżenie rangi konserwatorów archeologicznych, którzy z urzędników państwowych powoływanych przez ministra stali się pracownikami muzeum, chociaż z drugiej strony wzmocnione zostało ich zaplecze merytoryczne i organizacyjne. Również w 1928 r. ukazała się, niezwykle nowoczesna jak na owe czasy, ustawa o ochronie zabytków, obejmująca swoim zakresem również zabytki archeologiczne, traktując je na równi i łącznie z innymi rodzajami⁷. Podejście to, mimo wyraźnej odrębności zabytków archeolo-

⁴ W. Antoniewicz, *Uwagi o organizacji prehistorii w Polsce*, „Światowit”, t. 18, 1947, s. 283-301.

⁵ *Organizacja zabytków przedhistorycznych w Polsce. Projekt Rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie utworzenia Państwowego Grona Konserwatorów Zabytków Przedhistorycznych. Tymczasowy skład P. G. K. Z. P. Tymczasowe okręgi konserwatorskie*, WA, t. 5, 1920, s. 77-83; por. również: M. Konopka, *Ochrona...*, s. 7-9; J. Gurba, *Rola Archeologicznego Ośrodka Badawczo-Konserwatorskiego w Lublinie w dokumentowaniu dziedzictwa kulturowego na Lubelszczyźnie*, „Lubelszczyzna”, 1996, nr 2 /1/, s. 48-50.

⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 roku o Państwowym Muzeum Archeologicznym, *Dziennik Ustaw R. P.* Nr 36 z 24.03.1928 r., poz. 346; por. również: R. Jakimowicz, *Państwowe Muzeum Archeologiczne. Cele, organizacja i dotychczasowe dokonania*, WA, t. 14, 1936, s. 204-202; L. Sawicki, *Państwowe Muzeum Archeologiczne*, „Sprawozdania P. M. A.”, t. 1, 1948, s. 21-24.

⁷ M. Konopka, *Ochrona...*, s. 9-10

¹ J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza. Organizacja. Prawo*, Warszawa 1989, s. 50-67.

² M. Konopka, *Ochrona zabytków archeologicznych w Polsce*, Warszawa 1983, s. 7.

³ J. Pruszyński, *Ochrona...*, s. 67-71.

gicznych, dominuje do chwili obecnej i znalazło odbicie we wszystkich kolejnych regulacjach prawnych.

Ukształtowane w latach trzydziestych struktury organizacyjne funkcjonowały – z przerwą wojenną – do 1951 r., kiedy to w Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki powstał Wydział Archeologii kierowany przez Tadeusza Żurawskiego⁸. Przejął on od PMA zadania w zakresie konserwatorstwa archeologicznego. Prace terenowe prowadził Wydział poprzez swoich delegatów działających w różnych województwach. Przywrócono więc w pewnym zakresie sytuację z lat 1920–1928. Funkcję delegata-rzeczoznawcy MKiS ds. zabytków archeologicznych na województwa lubelskie i początkowo kieleckie pełnił do 1963 r. Jan Gurba. Kolejne zmiany zaczęły następować po 1956 r. i były związane z zatrudnianiem w urzędach wojewódzkich archeologów na etatach konserwatorów ds. zabytków archeologicznych, podległych wojewódzkim konserwatorom zabytków. Jednocześnie systematycznie zmniejszono liczbę archeologów na etatach MKiS. Ostateczny kształt organizacji państwowych służb konserwatorskich – który przetrwał aż do reformy w 1990 r. – nadała uchwalona w 1962 r. ustawa o ochronie dóbr kultury i muzeach⁹. Specyfika ochrony zabytków archeologicznych powodowała jednak, że mimo ogólnych ram nadanych przez ustawę, organizacja konserwatorstwa archeologicznego różnie wyglądała w poszczególnych województwach. Archeolodzy-konserwatorzy byli na etatach urzędów wojewódzkich, podległych urzędowi Biur Badań i Dokumentacji Zabytków, muzeów archeologicznych i okręgowych. W kilku województwach powołano Wojewódzkie Ośrodki Archeologiczno-Konserwatorskie, działające na podobnych zasadach jak Biura Dokumentacji, lecz zajmujące się wyłącznie problematyką archeologiczną. Ponownie więc ranga konserwatorów archeologicznych uległa obniżeniu – przeważnie nie byli oni nawet pracownikami urzędów wojewódzkich, lecz instytucji niższej rangi. Do powstania wyjątkowej formy organizacyjnej doszło w Lublinie, gdzie na mocy porozumienia między Wojewodą Lubelskim a Rektorem UMCS, w oparciu głównie o kadry tej uczelni, w 1975 r. powołany został Archeologiczny Ośrodek Badawczo-Konserwatorski¹⁰. Do rzeczowego zakresu działania Ośrodka należało m.in. kształcenie pracowników archeologiczno-konserwatorskich i muzealnych dla potrzeb Lubelszczyzny, prowadzenie badań ratowniczych i konserwatorskich, gromadzenie i opracowywanie dokumentacji stanowisk archeologicznych oraz przygotowywanie opinii i zaleceń konserwatorskich w zakresie ochrony zabytków archeologicznych. Po reformie admi-

nistracyjnej kraju w 1975 r. zakres terytorialny działalności AOB-K, początkowo obejmujący całą Lubelszczyznę, tj. wszystkie nowopowstałe województwa (lubelskie, chełmskie, zamojskie, białkopodlaskie), wraz z zatrudnianiem w nich archeologów, uległ ograniczeniu wyłącznie do województwa lubelskiego w jego obecnych granicach. Szczególnie duża grupa młodych archeologów trafiła do Zamościa, gdzie dzięki życzliwości i zrozumieniu władz w początkach lat osiemdziesiątych utworzono Wojewódzki Ośrodek Archeologiczno-Konserwatorski. Na szczeblu centralnym, po praktycznej likwidacji Wydziału Archeologii w MKiS, funkcję głównego koordynatora w zakresie ochrony zabytków archeologicznych przejął Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, zwłaszcza odkąd w 1978 r. stanowisko tzw. Kuratora ds. Zabytków Archeologicznych objęła Danuta Jaskanis.

Poza państwowymi służbami konserwatorskimi niezwykle istotną rolę w zakresie ochrony zabytków archeologicznych od początku odgrywała działalność muzeów i archeologicznych instytucji naukowych, a także różnego rodzaju towarzystw naukowych i organizacji społecznych. Z instytucji działających na terenie Lubelszczyzny należy przede wszystkim wymienić Katedrę Archeologii UMCS w Lublinie, muzea okręgowe w Lublinie, Chełmie, Zamościu i Białej Podlaskiej, muzea regionalne, szczególnie w Hrubieszowie, Tomaszowie Lubelskim, Kraśniku, oraz, nieistniejącą już niestety, Pracownię Archeologiczno-Konserwatorską P. P. PKZ¹¹.

Obecnie¹² istniejący kształt organizacyjny państwowych służb konserwatorskich jest efektem dokonanej w lipcu 1990 r. nowelizacji ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach z 1962 roku. Nowelizacja ustawy powołała do życia Państwową Służbę Ochrony Zabytków, działającą jako państwowa administracja specjalna, niezależna od wojewodów*. Na jej czele stoi Generalny Konserwator Zabytków podległy Ministrowi Kultury i Sztuki. W końcu 1995 r. ustanowiona została funkcja Zastępcy Generalnego Konserwatora Zabytków ds. Archeologii, którą pełni dr Zbigniew Kobyliński. W poszczególnych województwach działają oddziały PSOZ, w strukturze których znajduje się stanowisko inspektora ds. archeologii – Konserwatora Zabytków Archeologicznych.

¹¹ Zob. m.in.: J. Kowalczyk, *Ochrona zabytków najdawniejszej przeszłości*, Lublin, 1955; Z. Ślusarski, *Archeologiczne muzealnictwo lubelskie [w:] XXX lat archeologicznych prac badawczych i konserwatorskich w Lublinie*, Lublin 1975, s. 8-10; A. Hunicz, *Osiągnięcia Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PKZ w Lublinie*, tamże, s. 11-15; J. Gurba, *Rola...*, op. cit.; tenże, *50 lat działalności Katedry Archeologii UMCS w Lublinie*, APŚ, t. 1, 1996, s. 219-221.

¹² Tekst przedstawia stan prawny na dzień 01.07.1996 r. Ustawa z dnia 30.08.1996 r. o zmianie niektórych ustaw normujących funkcjonowanie gospodarki i administracji publicznej (Dz U. nr 106, poz. 496) z dniem 1 października 1996 r. podporządkowała Wojewódzkie Oddziały Państwowej Służby Ochrony Zabytków właściwym Wojewodom.

* Referat przygotowany został wiosną 1996 r. W ramach reformy centrum administracyjnego, jesienią 1996r. Wojewódzkie Oddziały PSOZ włączono do struktury urzędów wojewódzkich (przyp. redakcji).

⁸ M. Konopka, op. cit.

⁹ Ustawa z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury i o muzeach, Dziennik Ustaw Nr 10 z 21.02.1962 r, poz. 48.

¹⁰ A. Kutylowski, *Ochrona zabytków archeologicznych na Lubelszczyźnie [w:] XXX lat archeologicznych prac badawczych i konserwatorskich w Lublinie*, Lublin 1975, s. 16-21; J. Gurba, *Rola...*, 49-50.

W przeważającej większości województw jest to stanowisko jednoosobowe, w kilku oddziałach PSOZ utworzono Wydziały Archeologiczne. W kilku wypadkach uprawnienia inspekcji archeologicznej przekazano działom archeologicznym muzeów okręgowych lub muzeom specjalistycznym.

Odrębną, działającą poza strukturami PSOZ instytucją zajmującą się ochroną zabytków archeologicznych miał być Ośrodek Ratowniczych Badań Archeologicznych, powołany przede wszystkim do organizacji, koordynowania i prowadzenia badań ratowniczych stanowisk archeologicznych na terenach wielkich inwestycji, głównie autostrad i dróg szybkiego ruchu. W wyniku reorganizacji służb konserwatorskich likwidacji uległy Biura Badań i Dokumentacji Zabytków i Wojewódzkie Ośrodki Archeologiczno-Konserwatorskie, stanowiące dotychczas zaplecze merytoryczne Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków w dziedzinie archeologii. Ich funkcje przejęły częściowo Regionalne Ośrodki Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, będące oddziałami terenowymi Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Przy znacznym obciążeniu KZA działalnością administracyjną oraz, w większości wypadków, likwidacją dotychczasowego zaplecza organizacyjnego jakim dysponowali oni w BBiDZ-tach i WOA-K-ach, obecnie jedynie Ośrodki Regionalne mogą prowadzić aktywną działalność konserwatorsko-badawczą i terenową, zwłaszcza gdy, tak jak Ośrodki w Lublinie czy Kielcach, zatrudniają kilku archeologów. Ochrona zabytków archeologicznych stanowi jednak w większości wypadków margines działalności merytorycznej Ośrodków Regionalnych, bądź – tak jak w przypadku ośrodka rzeszowskiego – problematyka ta jest zupełnie poza sferą ich zainteresowań. Z Ośrodków obejmujących swoim zasięgiem Polskę środkowowschodnią, jedynie ROSiOŚK w Lublinie przejawia żywe zainteresowanie problematyką archeologiczną. Z tych względów większego znaczenia musi nabierać współpraca KZA z archeologami z innych instytucji (muzeów, uniwersytetów, PAN), zwłaszcza w zakresie przepływu informacji o odkryciach i zagrożeniach stanowisk archeologicznych, jak również organizacji i prowadzenia badań ratowniczych i interwencyjnych. W ostatnich latach szczególnie istotne znaczenie miała współpraca służb konserwatorskich województw Polski środkowowschodniej z Katedrą Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytutem Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutami Archeologii i Etnologii PAN (d. IHKM PAN) z Warszawy i Krakowa, muzeami okręgowymi w Lublinie, Zamościu i Chełmie oraz muzeami regionalnymi z Kraśnika, Hrubieszowa, Tomaszowa Lubelskiego, ostatnio również Łęcznej. W przypadku współpracy Katedry Archeologii UMCS w Lublinie i służb konserwatorskich województwa tarnobrzeskiego została ona nawet sformalizowana podpisaniem odpowiedniego porozumienia¹³.

2. OCHRONA ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH W POLSCE ŚRODKOWOSCHODNIEJ W LATACH 1991–1996

Teren Polski środkowowschodniej należy do najbardziej interesujących pod względem archeologicznym z uwagi na liczbę stanowisk, ich zróżnicowanie chronologiczne, kulturowe i funkcjonalne oraz reprezentowane przez nie wartości poznawcze. Znajdują się tu stanowiska archeologiczne praktycznie wszystkich kategorii – poza podwodnymi i jaskiniowymi – pochodzące ze wszystkich okresów od paleolitu środkowego po czasy nowożytny, w tym szereg stanowisk eponimicznych, które stały się podstawą do wyróżnienia kultur, grup bądź faz chronologicznych (np.: Masłomęcz, Mierzanowice, Ulwówek, Strzyżów, Złota, Samborzec, Czerniczyn i inne). Reprezentują one prawie wszystkie jednostki kulturowe znane z Europy Środkowej i Wschodniej. Stąd ogromne znaczenie rozpoznania zasobów i ochrony zabytków archeologicznych na tym terenie, zarówno w sensie prowadzenia prac badawczych, jak też i działań stricte konserwatorskich.

Rejestracja, inwentaryzacja i ewidencja stanowisk archeologicznych

Jednym z podstawowych zadań archeologicznych służb konserwatorskich jest inwentaryzacja i ewidencja stanowisk archeologicznych¹⁴. Jest bowiem oczywiste, że ochrona zabytków archeologicznych jest jedynie możliwa w przypadku obiektów o znanej lokalizacji i przynajmniej ogólnie rozpoznanych, chronologii, funkcji, wartościach poznawczych i ewentualnych zagrożeniach. Wiedza o istnieniu i lokalizacji stanowisk archeologicznych umożliwia ich ochronę zarówno poprzez działania administracyjno-prawne, jak wpis do Rejestru Zabytków czy zapisy w planach zagospodarowania przestrzennego nakładające określone rygory na właścicieli i użytkowników terenów ze stanowiskami archeologicznymi, jak i poprzez podjęcie na nich badań wykopaliskowych.

Prace przy inwentaryzacji stanowisk archeologicznych w Polsce środkowowschodniej zapoczątkował już w okresie międzywojennym M. Drewko, później zaś kontynuował S. Nosek i inni badacze z ośrodka lubelskiego¹⁵. Od końca lat siedemdziesiątych inwentaryzacja i ewidencja stanowisk archeologicznych prowadzona jest głównie metodami wypracowanymi przy realizacji Archeologicznego Zdjęcia Polski, przy użyciu kart KESA

¹³ M. Florek, *Współpraca Biura Badań i Dokumentacji Zabytków w Tarnobrzegu z Katedrą Archeologii UMCS (1984–1990)*, A Listy, nr 3 (37), 1992, s. 1–7; zob. też J. Gurba, *Rola...*, s. 50.

¹⁴ M. Konopka, *Ochrona...*, s. 23–26; zob. także *Archeologiczne Zdjęcie Polski*, red. M. Konopka, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Warszawa 1981.

¹⁵ S. Nosek, *Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu*, Ann. UMCS, t. 6, 1951 (1957); B. Bargieł, A. Zakościelna, *Kolekcja Katedry Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*, cz. 1–3 [w:] *Katalog archeologicznych zbiorów pozamuzealnych*, z. 3, Warszawa 1995.

(Karta Ewidencji Stanowiska Archeologicznego). Prawidłowe, zgodne z opracowanymi przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków i przyjętymi w całej Polsce zasadami, prowadzenie ewidencji stanowisk archeologicznych wymaga wcześniejszego uporządkowania istniejących zasobów archiwalnych oraz zebrania i weryfikacji informacji o znanych obiektach tego typu. Szczególnie istotna jest zwłaszcza ewidencja i inwentaryzacja stanowisk archeologicznych na terenie miast zabytkowych¹⁶. Jako pierwsza, opracowana została w latach 1987–1989, tzw. „Mapa Archeologiczna Sandomierza”, gdzie zostały zebrane wszelkie informacje nt. obiektów archeologicznych na terenie miasta w jego obecnych granicach administracyjnych, prowadzonych badań i odkryć przypadkowych, miejsc przechowywania dokumentacji i zabytków ruchomych oraz uporządkowano nazewnictwo i numerację stanowisk¹⁷. W 1992 r. podobne opracowanie wykonano również dla Tarnobrzegu¹⁸. Pełne rozpoznanie źródeł archeologicznych posiadają także Chełm i Zamość. Należy liczyć, że również Lublin – najstarsze i największe miasto regionu – doczeka się w najbliższym czasie podobnego opracowania.

Inwentaryzacja stanowisk archeologicznych odbywa się głównie metodą badań powierzchniowych rejestrujących obiekty archeologiczne o własnej formie krajobrazowej (grodziska, wały, kopce itp.) bądź manifestujące się jedynie rozrzutem zabytków ruchomych (fragmentów ceramiki, kości, wyrobów krzemienych i kamiennych itp.) na powierzchni, również poprzez kwerendy archiwalne i analizy map topograficznych i zdjęć lotniczych, a następnie weryfikację uzyskanych informacji w terenie, zbieranie danych o prywatnych kolekcjach i odkryciach przypadkowych. Od 1978 r. działania te są realizowane głównie w ramach programu „Archeologiczne Zdjęcie Polski”. Do końca 1993 r. w pięciu województwach Polski środkowowschodniej (białskopodlaskie, chełmskie, lubelskie, tarnobrzescie, zamojskie) przebadano 563 tzw. obszary AZP, tj. ponad 60% ich powierzchni. W latach 1994–1995 nastąpiło pewne zahamowanie badań AZP spowodowane brakiem środków finansowych. Jednak od tego roku, dzięki uznaniu „Archeologicznego Zdjęcia Polski” za rządowy program konserwatorsko-badawczy Ministerstwa Kultury i Sztuki i związanym z tym przyznaniem dodatkowych środków finansowych na jego realizację, było możliwe wyraźne zintensyfikowanie prac terenowych. Jeśli wysokość nakładów finansowych zostanie utrzymana, można się spodziewać, że I etap realizacji AZP, tj. rozpoznanie

metodą badań powierzchniowych całego terenu, zostanie zakończony w roku 2000.

Ogólną liczbę stanowisk archeologicznych na terenie Polski środkowowschodniej (w granicach województw białskopodlaskiego, chełmskiego, lubelskiego, tarnobrzesciego i zamojskiego) można szacować na około 60–65 tysięcy. Największe ich zagęszczenie występuje na terenie lessów sandomiersko-opatowskich (maksymalnie powyżej 500 stanowisk na 35 km²), w Kotlinie Hrubieszowskiej oraz w rejonie wychodni krzemieni w okolicach Świeciechowa i Glinian.

Prace inwentaryzacyjne nie ograniczają się jednak wyłącznie do AZP. Prowadzone są również niezależne badania powierzchniowe, zazwyczaj z wykorzystaniem metod AZP, na terenach objętych wielkimi inwestycjami (zbiorniki wodne, miejsca eksploatacji kopalni, autostrady i drogi szybkiego ruchu, inwestycje komunalne i przemysłowe itp.) celem wytypowania stanowisk do badań ratowniczych. Podejmowane są także akcje inwentaryzacji i weryfikacji specjalnych kategorii obiektów archeologicznych, np. grodzisk, zamczysk, kopców, kopalni krzemienia bądź miejsc eksploatacji innych surowców. Np. w województwie tarnobrzescim w latach 1983–1993 prowadzono inwentaryzację kopców, w wyniku której jedynie z terenu lessów sandomiersko-opatowskich uzyskano informacje o 3 nieznanym wcześniej cmentarzyskach kurhanowych liczących od kilku do ponad 30 kopców, 22 pojedynczych kurhanach, ponadto 5 domniemanych cmentarzyskach kurhanowych i 11 pojedynczych kopcach. Jednocześnie ustalono, że 5 obiektów występujących w literaturze jako kopce zostało błędnie tak określonych.¹⁹ Podobne działania miały miejsce również w województwach chełmskim i zamojskim. Ich wyniki zostały w części opublikowane, w części dostępne są w archiwach konserwatorskich. Od kilku lat prowadzi się również ewidencję prywatnych kolekcji i zbiorów zabytków archeologicznych, zaś same zabytki są systematycznie publikowane²⁰.

Działalność administracyjno-prawna, inspekcje i nadzory archeologiczne

Najwartościowsze stanowiska archeologiczne, w tym wszystkie o własnej formie krajobrazowej, obejmowane

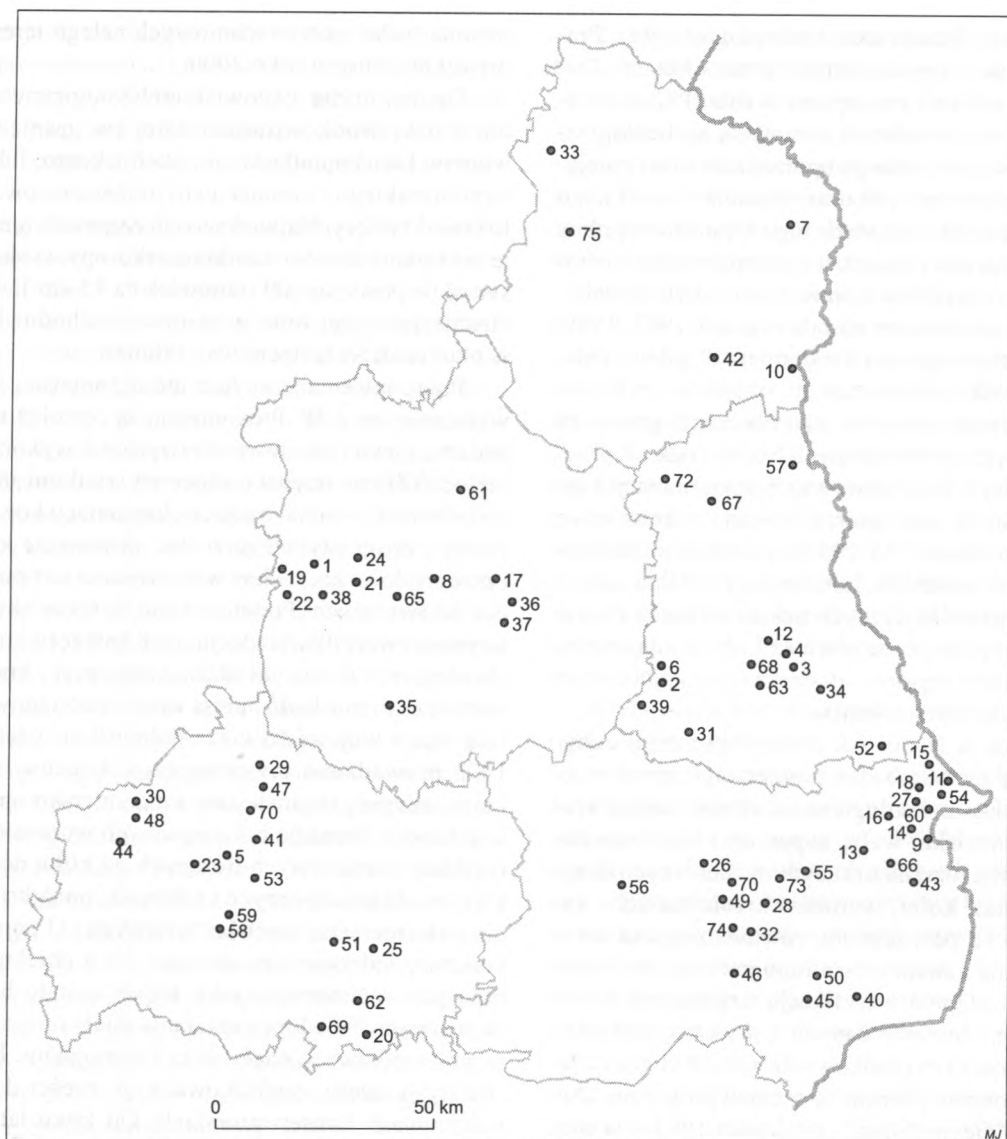
¹⁶ M. Florek, *Problem wydzielania i ewidencji stanowisk archeologicznych na terenie miast zabytkowych (na przykładzie Sandomierza)*, MSROA, t. 16, 1995, s. 165–172.

¹⁷ M. Florek, *Mapa Archeologiczna Sandomierza*, Tarnobrzeg 1989, mps PSOZ Tarnobrzeg.

¹⁸ M. Florek, *Mapa Archeologiczna Tarnobrzegu*, Tarnobrzeg 1992, mps PSOZ Tarnobrzeg.

¹⁹ M. Florek, *Cmentarzyska kurhanowe i kopce na lessach sandomiersko-opatowskich. Stan badań. Charakterystyka. Próba określenia chronologii i funkcji*, MP SOA, Rzeszów 1994, s. 251–279.

²⁰ zob. m.in.: B. Bargiel, J. Libera, *Dwie kolekcje zabytków archeologicznych z okolic Beszowej i Turobina*, Lub. Mat. Arch., t. 3, 1990, s. 113–150; B. Bargiel, J. Libera, *Zabytki archeologiczne z okolic Piotrowic Wielkich*, Spr. UMCS w 1994 roku, Lublin 1995, s. 32–35; A. Bronicki, *Późnoneolityczne i wczesnobrązowe toporki kamienne z obszaru województwa chełmskiego*, Lub. Mat. Arch., t. 6, 1991, s. 297–340; M. Florek, *Kolekcja zabytków archeologicznych z okolic Wojciechowiec, gm. loco, woj. tarnobrzescie*, MSROA, t. 16, 1995, s. 13–22; J. Libera, *Neolityczne i wczesnobrązowe zabytki z okolic Krzemienia, woj. tarnobrzescie*, Spr. UMCS w 1990 roku, Lublin 1990, s. 66–69; E. Prusicka, *Dwa toporki kamienne z Mokrego, gm. Zamość*, APŚ, t. 1, 1996, s. 195–196.

Ryc. 1. Miejscowości, w których w latach 1991–1995 prowadzono archeologiczne badania wykopaliskowe o charakterze ratowniczym, sondażowym bądź badawczo-konserwatorskim: 1 – Bochothnica, woj. lubelskie; 2 – Borowica, woj. chełmskie; 3 – Chełm, woj. chełmskie; 4 – Chełm-Bielawin, woj. chełmskie; 5 – Dacharzewo, woj. tarnobrzeskie; 6 – Dobryniów, woj. chełmskie; 7 – Dobryń Mały, woj. białkopodlaskie; 8 – Garbów, woj. lubelskie; 9 – Gródek, woj. zamojskie; 10 – Hanna, woj. białkopodlaskie; 11 – Horodło, woj. zamojskie; 12 – Horodyszcze, woj. chełmskie; 13 – Hostynne, woj. zamojskie; 14 – Husynne, woj. zamojskie; 15 – Hrebennie, woj. zamojskie; 16 – Hrubieszów, woj. zamojskie; 17 – Jakubowice Murowane, woj. lubelskie; 18 – Janki Dolne, woj. zamojskie; 19 – Janowiec, woj. lubelskie; 20 – Jeżowe, woj. tarnobrzeskie; 21 – Karmanowice, woj. lubelskie; 22 – Kazimierz Dolny, woj. lubelskie; 23 – Kleczanów, woj. tarnobrzeskie; 24 – Klementowice, woj. lubelskie; 25 – Kłyżów, woj. tarnobrzeskie; 26 – Kolonia Bortatycze, woj. zamojskie; 27 – Kolonia Husynne, woj. zamojskie; 28 – Komarów, woj. zamojskie; 29 – Kopiec, woj. tarnobrzeskie; 30 – Kornacie, woj. tarnobrzeskie; 31 – Krasnystaw, woj. chełmskie; 32 – Krynice, woj. zamojskie; 33 – Krzywoń, woj. białkopodlaskie; 34 – Leszczany, woj. chełmskie; 35 – Leszczyna, woj. lubelskie; 36 – Lublin, woj. lubelskie; 37 – Lublin-Dąbrowa, woj. lubelskie; 38 – Łąki, woj. lubelskie; 39 – Łopiennik, woj. chełmskie; 40 – Łubcze, woj. zamojskie; 41 – Łukawa Kościelna, woj. tarnobrzeskie; 42 – Łyniew, woj. białkopodlaskie; 43 – Maślomecz, woj. zamojskie; 44 – Mydlów, woj. tarnobrzeskie; 45 – Nedeżów, woj. zamojskie; 46 – Niemirówek, woj. zamojskie; 47 – Nowy Rachów, woj. tarnobrzeskie; 48 – Opatów, woj. tarnobrzeskie; 49 – Pniówek, woj. zamojskie; 50 – Podlodów, woj. zamojskie; 51 – Pysznica, woj. tarnobrzeskie; 52 – Raciborowice Kolonia, woj. chełmskie; 53 – Sandomierz, woj. tarnobrzeskie; 54 – Strzyżów, woj. zamojskie; 55 – Swaryczów, woj. zamojskie; 56 – Szczepieszyn, woj. zamojskie; 57 – Szuminka, woj. chełmskie; 58 – Tarnobrzeg, woj. tarnobrzeskie; 59 – Tarnobrzeg-Dzików, woj. tarnobrzeskie; 60 – Teptiuków, woj. zamojskie; 61 – Trójnia, woj. lubelskie; 62 – Ulanów, woj. tarnobrzeskie; 63 – Wierchowiny, woj. chełmskie; 64 – Wilczyce, woj. tarnobrzeskie; 65 – Wojciechów, woj. lubelskie; 66 – Wronowice-Paprzyca, woj. zamojskie; 67 – Wytuczno, woj. chełmskie; 68 – Zagroda, woj. chełmskie; 69 – Zalesie, woj. tarnobrzeskie; 70 – Zamość, woj. zamojskie; 71 – Zawichost, woj. tarnobrzeskie; 72 – Zienki, woj. chełmskie; 73 – Zubowice, woj. zamojskie; 74 – Żdanów, woj. zamojskie; 75 – Żerocin, woj. białkopodlaskie.

są ochroną prawną poprzez wpis do Rejestru Zabytków. W pięciu województwach Polski środkowowschodniej do Rejestru Zabytków wpisano dotychczas prawie 250 stanowisk. Inną formą ochrony prawnej zabytków archeologicznych jest wprowadzanie odpowiednich zapisów w planach zagospodarowania przestrzennego różnych szczebli. Umożliwia to, z jednej strony, egzekwowanie takich form użytkowania bądź zagospodarowania terenu, które nie niszczą obiektów archeologicznych, z drugiej zaś, gdy istnieje bezpośrednie zagrożenie zniszczeniem stanowisk, podjęcie na nich wyprzedzających badań ratowniczych.

Dotychczas na terenie Polski środkowowschodniej nie został utworzony żaden rezerwat archeologiczny bądź archeologiczno-architektoniczny, podobny do tych jakie istnieją w innych regionach kraju, np. na Śląsku czy Wielkopolsce lub na Pomorzu²¹. A przecież nie brak tu obiektów – np. wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Czermnie-Czerwieniu, cmentarzyska kurhanowe w Guciwie, Bondyżu i Białce, Gródek Nadbużny, Stołpie, tzw. Górka w Chełmie i inne – których ranga i stan zachowania predestynowałyby do objęcia tego rodzaju najwyższą formą ochrony, a jednocześnie udostępnienia. Zbyt małą wagę, wydaje się również, archeologiczne służby konserwatorskie przywiązują do możliwości uwzględnienia problematyki ochrony zabytków archeologicznych przy tworzeniu parków krajobrazowych i obszarów chronionego krajobrazu.

Inną formą bezpośredniej ochrony stanowisk archeologicznych są inspekcje i nadzory konserwatorskie. Pozwalają one na bieżącą orientację w stanie zachowania stanowisk archeologicznych i ewentualnych istniejących zagrożeniach, a w razie potrzeby na wstrzymywanie z urzędu prac budowlanych i ziemnych niszczących obiekty archeologiczne lub podejmowanie przy nich doraźnych badań ratowniczo-zabezpieczających. Docelowo nadzorami konserwatorskimi powinny być objęte wszystkie tereny, gdzie prowadzone są prace ziemne, budowlane bądź innego rodzaju, mogące powodować zniszczenie istniejących na nich, bądź potencjalnie mogących się znajdować, zabytków archeologicznych. Szczególnie ważne jest prowadzenie stałych nadzorów i inspekcji na terenie miast zabytkowych. Przykładami miast, gdzie prowadzenie stałych nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi i budowlanymi zostało pozytywnie rozwiązane, są m.in. Chełm, Lublin, Kazimierz Dolny, Kraśnik, Zamość. Nie ma natomiast od kilku lat stałych nadzorów archeologicznych w Sandomierzu, nie prowadzone są one również na terenie innych historycznych miast województwa tarnobrzeskiego, co wynika

zarówno ze słabości tamtejszego środowiska archeologicznego i konserwatorskiego, jak i braku zrozumienia ze strony władz samorządowych i społeczeństwa.

Z inspekcjami i nadzorami archeologicznymi związany jest jeszcze inny rodzaj działalności konserwatorskiej, a mianowicie obsługa i weryfikacja zgłoszeń o odkryciach przypadkowych obiektów bądź zabytków archeologicznych. Należy stwierdzić, że liczba zgłoszeń dokonywanych do placówek muzealnych, naukowych i służb konserwatorskich o przypadkowych odkryciach zabytków archeologicznych jest znacznie niższa od liczby faktycznych tego typu odkryć. Wynika to z różnych przyczyn, z których dwie wydają się być najważniejsze: po pierwsze, obawa przed ewentualnymi konsekwencjami zgłoszenia, np. wstrzymaniem przez Konserwatora prac ziemnych lub budowlanych, po drugie zaś, niska świadomość znaczenia zabytków archeologicznych, czasami wręcz całkowita niewiedza na ich temat²².

Z odkryciami przypadkowymi wiąże się problem działalności różnego rodzaju „archeologów – amatorów” i „poszukiwaczy skarbów”, penetrujących, często przy pomocy profesjonalnego sprzętu, głównie detektorów metali, znane stanowiska archeologiczne bądź miejsca ich potencjalnego występowania. Proceder ten ze szczególną intensywnością ujawnia się we wschodniej części regionu, gdzie występują bogato wyposażone cmentarzyska z okresu wpływów rzymskich, chociaż coraz liczniejsze przypadki rabunkowej eksploracji obiektów archeologicznych znane są również z innych terenów. Całkowita likwidacja tego typu działalności poszukiwawczej jedynie poprzez formalne zakazy (przy pomocy przepisów karnych) nie wydaje się możliwa. Tym niemniej służby konserwatorskie muszą jak najszybciej wypracować sposób elastycznego, a jednocześnie skutecznego przeciwdziałania negatywnym skutkom takiej działalności, m.in. poprzez nawiązanie współpracy, a przynajmniej kontaktów informacyjnych ze stowarzyszeniami grupującymi osoby prowadzące tego typu poszukiwania i zajmujące się handlem znaleziskami.

Badania wykopaliskowe

Specyfika ochrony zabytków archeologicznych tym różni się od innych, że polega nie na konserwacji, reparaacji czy uzupełnianiu, lecz przede wszystkim na badaniu stanowisk i obiektów archeologicznych. Ponadto badanie to ma zazwyczaj charakter niszczący, jest zatem niepowtarzalny i choćby z tego względu musi być prowadzone z niezwykłą starannością i dokładnością. Wyróżnia się zasadniczo trzy rodzaje archeologicznych badań wykopaliskowych: systematyczne badania stacjonar-

²¹ Ostatnia wielka akcja edukacji społeczeństwa w zakresie zabytków archeologicznych, ich ochrony i znaczenia do poznania przeszłości miała miejsce przy okazji obchodów milenijnych w latach sześćdziesiątych. Wydaje się, że kolejną taką okazją może być rocznica śmierci świętego Wojciecha i 1000-lecie Zjazdu Gnieźnieńskiego.

²² Pomijamy tu utworzony w 1938 roku rezerwat prahistoryczny na terenie kopalni krzemienia pasiastego w Rudzie Kościelnej-Borowni w województwie tarnobrzeskim, który nie został reaktywowany po wojnie, a samo stanowisko jest chronione obecnie tylko poprzez wpis do Rejestru Zabytków.

ne, wyprzedzające badania ratownicze oraz badania interwencyjne. Systematyczne badania stacjonarne prowadzone są na stanowiskach o dużym znaczeniu naukowo-poznawczym, z zasady niezagrażonych zniszczeniem. Wyprzedzające badania ratownicze podejmowane są w stosunku do stanowisk zagrożonych zniszczeniem w bezpośredniej przyszłości, natomiast badania interwencyjne mają zazwyczaj charakter doraźnych akcji w związku z odkryciami przypadkowymi bądź niespodziewanymi zagrożeniami. W praktyce najczęściej wyróżnione kategorie rodzajów badań wykopaliskowych nakładają się na siebie bądź przechodzą jedne w drugie, np. badania interwencyjne na odkrytym przypadkowo i niszczonej stanowisku przechodzą często w wieloletnie badania wykopaliskowe, przy czym na części stanowiska mają one charakter ratowniczych badań wyprzedzających, natomiast na części niezagrażonej systematycznych badań stacjonarnych. Ponadto ze względu na zakres i cel prowadzonych prac można wyróżnić badania sondażowe i rozpoznawcze, których zadaniem jest zazwyczaj zorientowanie się w charakterze i stopniu zniszczenia stanowiska oraz określenie dalszego sposobu postępowania.

Archeologiczne badania wykopaliskowe na terenie Polski środkowowschodniej prowadzone są przez różne instytucje: placówki uniwersyteckie (głównie Katedrę Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, w mniejszym zakresie Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego), Instytut Archeologii i Etnologii PAN, muzea okręgowe (w Lublinie, Chełmie, Zamościu, Białej Podlaskiej, Sandomierzu) i regionalne (w Kraśniku, Hrubieszowie, Tomaszowie Lubelskim, Łęcznej, Kazimierzu Dolnym), służby konserwatorskie (Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków Archeologicznych i Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Krajobrazu Kulturowego w Lublinie) oraz – na zlecenie Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków bądź inwestorów różnego rodzaju prac ziemnych i budowlanych – licznie powstałe w ostatnich kilku latach firmy świadczące usługi archeologiczne. Liczba badanych wykopaliskowo stanowisk archeologicznych jest zróżnicowana i wynosi od 30 do 50 rocznie. Głównym obszarem aktywności terenowej archeologów jest wschodnia część regionu – Kotliną Hrubieszowska i tereny z nią sąsiadujące. Położonych jest tu prawie 35% wszystkich stanowisk archeologicznych badanych w ostatnich 5 latach (por. mapa). Oczywiście badania te mają różny charakter, co wynika zarówno z potrzeb badawczych i konserwatorskich jak i możliwości finansowych, jakimi dysponują badacze. Prace wykopaliskowe prowadzone w ostatnich latach mają w przeważającej większości charakter ratowniczo-zabezpieczający. W niektórych wypadkach były to jedynie krótkotrwałe, doraźne prace interwencyjne ograniczające się do wyeksplorowania pojedynczych bądź uszkodzonych obiektów, w niektórych natomiast wieloletnie kampanie wykopaliskowe. Część badań przy obiektach architektonicznych podjęto w związku z prowadzo-

nymi pracami remontowymi i konserwatorskimi. Jedyne niewielka część prac wykopaliskowych prowadzona była w ramach programów naukowo-badawczych realizowanych przez wyższe uczelnie bądź PAN. Nawet jednak gdy podejmowano je w celu rozwiązania konkretnego problemu badawczego, typując obiekty do badań stara się w jak największym stopniu uwzględnić aspekt konserwatorski, wybierając stanowiska bądź ich części zagrożone zniszczeniem. Jako przykłady podejmowanych w ostatnich latach badań wykopaliskowych różnych typów można wymienić: Masłomęcz stan. 15 – systematyczne badania stacjonarne z elementami wyprzedzających badań ratowniczych prowadzone od 16 sezonów; Karmanowice stan. 35 – badania o podobnym charakterze, prowadzone od 8 sezonów; Dacharzów stan. 1 – wyprzedzające badania ratownicze; Zagroda stan. 26 – wyprzedzające badania ratownicze; Kornacice stan. 1 – badania interwencyjne. Są to tylko przykłady spośród wielu akcji wykopaliskowych prowadzonych przez różne instytucje archeologiczne. Wyniki badań są systematycznie i na bieżąco publikowane co zwalnia od szczegółowego ich wymieniania²³.

Należy w przyszłości dążyć do objęcia wyprzedzającymi badaniami ratowniczymi jak największej liczby potencjalnie zagrożonych stanowisk. Służyć temu winny zarówno uregulowania prawne jak i lepsza współpraca między badaczami z różnych instytucji przy koordynacji i organizacji prac terenowych. Wydaje się, że dobrym przykładem jest tu współpraca między Konserwatorem Zabytków Archeologicznych w Tarnobrzegu a Katedrą Archeologii UMCS w Lublinie. Funkcję instytucji organizującej i koordynującej prace badawcze i konserwatorskie o randze i zasięgu ponadwojewódzkim powinien w większym stopniu niż dotychczas pełnić Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie, współdziałając ściśle z Katedrą Archeologii UMCS. Ta z kolei, z racji swego potencjału organizacyjnego i intelektualnego winna stanowić zaplecze merytoryczne dla konserwatorów archeologicznych i badaczy z innych instytucji. Jest to szczególnie ważne z uwagi na mającą nastąpić w najbliższej przyszłości kolejną reorganizację służb konserwatorskich, w wyniku której podporządkowane zostaną one administracji wojewódzkiej i zmienione zostanie m.in. usytuowanie Konserwatorów Zabytków Archeologicznych oraz ponownie obniżona ich ranga.

²³ Należy tu m.in. wymienić publikowane corocznie (do 1995 roku) „Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS”, następnie wydawane przez ośrodki archeologiczne w Chełmie i Zamościu: „Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim”, „Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim”, „Informator o badaniach archeologicznych w województwie chełmskim”, a także „Informator Archeologiczny”, „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, a przede wszystkim powstałą w 1996 roku z inicjatywy całego środowiska archeologicznego regionu „Archeologię Polski Środkowowschodniej”.

МАРЕК ФЛЬОРЕК

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК У СЕРЕДНЬО-СХІДНІЙ ПОЛЬЩІ

ЮРИДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ОХОРОНИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

Початки оформленої в окрему установу охорони культурних пам'яток, у цьому археологічних, сягають на польських землях першої половини XIX століття. З одного боку вони пов'язуються з формуванням поглядів щодо потреби охороняти пам'ятки культури та відзеркаленням цих же поглядів у законодавстві, з другого – із громадською діяльністю, що ставила собі за ціль підтримувати польську національну свідомість почерез охорону пам'яток минулого. Зорганізування державних консерваторських служб спершу сталося (вже у половині XIX ст.) у Пруссії та Австрії. У Конгресовому же Королівстві, як і в усій Росії, не дійшло до їхнього виникнення. Їхню роль намагалися частково виконувати громадські організації, передусім Товариство опіки над пам'ятками минулого. Ще наприкінці XIX ст. на територіях, що входили до складу Пруссії та Австрії, сталося відокремлення з комплексу консерваторських служб функції хранителя археологічних (праісторичних) пам'яток. Особливе значення мала модель організації охорони пам'яток у Галичині, де діяв Колектив хранителів пам'яток, від 1914 року перетворений у Крайове консерваторське управління. Досвід набутий в період їхнього існування став значною мірою основою для творення консерваторських служб уже в незалежній Польщі. Паралельно та у зв'язку з формуванням археологічного консерваторства творилися зародки спеціалізованої археологічної музейної справи.

Юридичною основою організованої охорони археологічних пам'яток у Польщі після I світової війни був декрет Регентської Ради від 1918 року *Про опіку над пам'ятками мистецтва і культури*. Спираючися на цей законодавчий акт два роки пізніше при Міністерстві віросповідань та освіти створено установу з назвою *Державний колектив хранителів праісторичних пам'яток*, що мала виконувати функцію центрального консерваторського органу в справах археології. Територію країни поділено на вісім округів, на чолі котрих стали іменовані міністром окружні хранителі. Сучасна середньо-східна Польща увійшла до складу III консерваторського округу з центром у Любліні; цей округ, очолюваний Міхалом Древром, охоплював тодішні воєводства: люблінське і волинське. Самостійною установою ДК ХПП залишався до 1928 року, коли-то включено його у новопокликаний Державний археологічний музей у Варшаві, задуманий як центральний археологічний осередок по теренових дослідженнях і консерваторській роботі. Система консерваторської діяльності ДАМ на місцях спиралась на роботу кільканадцяти делегатів, що виконували обов'язки археологічних хранителів у своїх округах, подібно до того, як це було із ДК ХПП. Делегатом у люблінському окрузі став М. Древро. Слід звернути увагу на те, що після заснування ДАМ ранг археологічних хранителів відносно знизився: вони перестали бути державними службовцями, яких призначував міністр, стали натомість працівниками музею; з другого ж боку покращав у них мериторичний та організаційний рівень.

Сформовані у тридцять років організаційні структури діяли – не враховуючи воєнної перерви – до 1951 року, коли у Головній дирекції музеїв та охорони пам'яток у Міністерстві культури і мистецтва виник Відділ археології, який перебрав від ДАМ завдання по археологічному консерваторству. Роботи на місцях Відділ проводив через своїх делегатів, що діяли у різних воєводствах. У певному обсязі привернено стан з років 1920-1928. Функцію делегата – експерта МКіМ в/с археологічних пам'яток у люблінському та келецькому воєводствах до 1963 року виконував Ян Гурба.

Чергові зміни сталися після 1956 року. Вони пов'язувалися із влаштуванням на роботу у воєвідських управліннях археологів на штатах хранителів в/с археологічних пам'яток, підчинених воєвідським хранителям пам'яток, за умов одночасного зменшення числа археологів на штатах МКіМ. Остаточна форма організації державних консерваторських служб – яка залишилася аж до проведеної 1990 року реформи – була окреслена схваленим у 1962 році законом *Про охорону культурних дідь та про музеї*. Особливий характер охорони археологічних пам'яток спричинював однак, що попри створені законом загальні організаційні рамки організація археологічного консерваторства виглядала по-різному в поодиноких воєводствах. Археологи-хранителі були на штатах воєвідських управлінь, підчинених відомствам Бюро дослідження та документування пам'яток, археологічних і окружних музеїв. У кількох воєводствах створено Воєвідські археологічно-консерваторські центри, що мали режим роботи схожий на принципи, за якими діяли – Бюро документування, проте займалися виключно археологічною проблематикою. Знову ж, отже, ранг археологічних хранителів знизився – вони переважно не були навіть працівниками воєвідських управлінь, але установ меншого значення. У Любліні 1975 року створилася виняткова організаційна форма: на основі порозуміння між Люблінським Воєводою та Ректором Університету ім. Марії Склодовської-Кюрі, спираючися головним чином на кадри вищезгаданого вузу, покликано Археологічний дослідно-консерваторський центр. До мериторичного обсягу діяння Центру входили м. ін. навчання археологічно-консерваторських і музейних працівників для потреб Люблінщини, ведення рятівних і консерваторських дослідів, збирання й опрацювання документації археологічних становищ та підготовка консерваторських опіній та рекомендацій щодо охорони археологічних пам'яток. Після адміністративної реформи країни у 1975 році територіальний обсяг діяльності АДКЦ, який спочатку охоплював всю Люблінщину (себто всі новостворені воєводства – люблінське, холмське, замостянське, білопідляське), разом із влаштуванням археологів на роботу в нових воєводствах – обмежився виключно люблінським воєводством у нинішніх його межах. Чимала група молодих археологів попала у Замостя, де завдяки зичливості і зрозумінню властей у початку 80-их років створено Воєвідський археологічно-консерваторський центр. На центральному рівні, після практичної ліквідації Відділу археології МКіМ, роль координатора охорони археологічних

пам'яток перебрав на себе Центр документування пам'яток у Варшаві.

Крім державних консерваторських служб дуже суттєву роль в охороні археологічних пам'яток з самого початку відіграла діяльність музеїв та археологічних наукових установ, як також різного роду громадських організацій. Серед установ, активних на території Люблінщини, слід назвати передовсім Кафедру археології УМСК у Любліні, окружні музеї у Любліні, Холмі, Замості та Білій-Підляській, регіональні музеї (зокрема у Грубешеві, Томашеві-Люблінському, Краснику), Археологічно-консерваторську робітню Державного підприємства *Робітня консервації пам'яток*.

Сучасна організаційна форма державних консерваторських служб є результатом зробленої 1990 року зміни закону *Про охорону культурних дідь та про музеї* від 1962 року. Тоді-то створено Державну службу охорони пам'яток, що діє як державна спеціальна адміністрація, незалежна від воєвод. Очолює її Генеральний хранитель пам'яток, підчинений Міністру культури і мистецтва. Наприкінці 1995 року встановлено пост заступника Генерального хранителя пам'яток в/с археології, тобто Головного археолога країни. В поодиноких воєводствах діють відділи ДСОП, у структурі котрих знаходиться посада інспектора в/с археології. У переважній більшості воєвств це одноособовий пост, у кількох відділах ДСОП створені Археологічні відділи. До винятків слід зарахувати відділ ДСОП у Любліні, де від кількох років Хранитель археологічних пам'яток влаштований на неповному штаті. У кількох випадках права археологічної інспекції передано археологічним відділам окружних музеїв або спеціалістичним музеям. Окремою установою, яка діє поза структурою ДСОП і займається охороною археологічних пам'яток, є Центр рятівних дослідів, покликаний передовсім для організації, координування та ведення рятівних дослідів археологічних становищ на місцях великих інвестицій, головним чином автострад та доріг скорого руху.

У висліді реорганізації консерваторських служб зникли БДДП та ВАКЦ, які досі забезпечували мериторично Воєвдських хранителів пам'яток у питанні археології. Їхню функцію перебрали частинно Регіональні центри дослідження і охорони культурного середовища, які є місцевими відділеннями Центру документування пам'яток у Варшаві. За умов значного перевантаження ХАП адміністративною діяльністю та – у більшості випадків – ліквідації досючасного організаційного забезпечення, що знаходилося в розпорядженні БДДП і ВАКЦ, нині лише Регіональні центри можуть вести активну діяльність на місцях, особливо тоді, коли в них працюють численні археологи, як це є у випадку люблінського Центру. Також з огляду на це має набрати більшого значення співробітництво КАП з археологами з інших установ, особливо у ділянці обміну інформацією про знайдення та загрозу археологічних становищ, як також організації та ведення рятівних та інтервенційних дослідів.

ІНВЕНТАРИЗАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ СТАНОВИЩ

Одним із основних завдань археологічно-консерваторських служб є інвентаризація й облік археологічних становищ. Це ж очевидне: охорона археологічних пам'яток можлива лише по відношенні до об'єктів, місцезнаходжен-

ня яких відоме – принаймні серед розпізнаних хронологій, функцій, пізнавальних вартостей та евентуальних загроз. Знання про наявність та місцезнаходження археологічних становищ робить можливою охорону їх як почерез адміністративно-юридичні дії, так і вписання у Реєстр пам'яток чи записи у проєкті просторового благоустроєння, які накладають на власників та інших осіб, що користуються землею з археологічними становищами, окреслені примусові зобов'язання – а також через розкопкові дослідження становищ.

Інвентаризація й облік археологічних становищ ведуться головню методом поверхневих дослідів які реєструють археологічні об'єкти, що мають свою красвидну форму (городища, вали, насипані холми і т. п.) або проявляються тільки розсіюванням рухомих пам'яток (фрагментів кераміки, костей, кремінних та кам'яних виробів і т. п.) на поверхні – також шляхом пошуків в архівах, аналізу топографічних карт і летунських знімків, а відтак верифікацію зібраних інформацій на місці, збирання даних про приватні збірки та випадкові знахідки. Від 1978 року ці дії реалізуються перш за все в рамках програми *Археологічний знімок Польщі*.

Інвентаризаційні роботи не обмежуються однак АЗП. Ведуться також незалежні поверхневі дослідження, як правило, з використанням методів АЗП, на місцях охоплених великими інвестиціями (водоймища, місця добування копалин, автостради й дороги скорого руху, промислові та комунальні інвестиції) з метою означити становища для рятівних дослідів. Проводяться також дії по інвентаризації та верифікації спеціальних категорій археологічних об'єктів, напр. городищ, замчищ, насипаних холмів, копалень кременю або місць експлуатації інших сировин. Напр. у тарнобжегському воєвдстві у роках 1983-1993 ведено інвентаризацію насипаних холмів, у результаті якої тільки з території сандомирсько-опатовських лесів отримано інформацію про три курганові цвинтарища, що нараховували від кількох до понад 30-ти насипаних холмів, про 22 окремі кургани – а крім цього про п'ять здогадних курганових цвинтарищ і одинадцять окремих насипаних холмів. Водночас встановлено, що п'ять об'єктів – які у літературі згадуються як насипані холми – помилково окреслені. Схожі дії проведено також у холмському та замостянському воєвдствах. Їхні результати частинно оприлюднені, частинно же доступні у консерваторських архівах.

РОЗКОПКОВІ ДОСЛІДИ

Особливість охорони археологічних пам'яток проявляється у цьому, що вона головним чином не полягає у консервації, ремонті чи доповнюванні, але передусім у дослідженні археологічних становищ і об'єктів. Дослід цей має як правило нищівний характер, отже, він неповторимий і хоча б з огляду на це мусить вестися надзвичайно дбайливо й докладно. В принципі маємо три роди розкопок: систематичні стаціонарні дослідження, попередні рятівні дослідів та інтервенційні дослідження. Систематичні стаціонарні дослідження ведуться на становищах, які мають велике науково-пізнавальне значення та яким в принципі не загрожує знищення. Попередні рятівні дослідів робляться по відношенні до становищ, яким у близькому майбутньому загрожує знищення; інтервенційні же дослідження це, як правило, невідкладних акцій, пов'язаних із випадковими

знахідками або несподіваними загрозами. На ділі найчастіше перераховані роди розкопок виступають разом або переходять з одного у другий, напр. інтервенційні дослідження випадково знайденого й нищеного становища переходять часом у багатолітні розкопки, причому в частині становища мають вони характер попередніх рятівних досліджень; у незагроженій частині становища переходять у систематичні стаціонарні дослідження. Ведені останніми роками у середньо-східній Польщі розкопки мають переважно рятівний характер. Навіть тоді, коли починаються з метою розв'язати конкретну дослідницьку проблему, особи, що ведуть розкопки, намагаються як правило вибрати загрожені знищенням становища чи їхні фрагменти. Число досліджуваних розкопковим методом археологічних становищ у середньо-східній Польщі диференційоване (від 30 до 50 річно). Звичайно, ці дослідження мають різний характер, що є результатом дослідницьких та консерваторських потреб

та фінансової спроможності дослідників. Як приклади розкопок можна назвати: Масломенч, становище 15 – систематичні стаціонарні дослідження з елементами попередніх рятівних дослідів, ведені від шістнадцяти сезонів; Кармановіце, становище 35 – дослідження подібного характеру ведені від восьми сезонів; Дахажув, становище 1 – попередні рятівні дослідження; Загорода, становище 26 – попередні рятівні дослідження; Корнаціце, становище 1 – інтервенційні дослідження. Це тільки приклади з-посеред багатьох розкопкових акцій, ведених минулого року різними археологічними установами.

У майбутньому слід стреміти до того, щоби попередні рятівні дослідження охопили якомога найбільше число потенційно загрожених становищ. Служити цьому мали б як юридичні регуляції, так і краща співпраця між дослідниками з різних установ при координації та організації досліджень на місцях.

tłumaczył Piotr Siwicki

Państwowa Służba Ochrony Zabytków – Oddział Wojewódzki w Tarnobrzegu